

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Françoise Dolto aan het woord

Bespreking van: A. Dolto (1998), *Kinderen aan het woord. Psychoanalyse, kind en psychose*. (Met een ten geleide van Antoon Vergote. Geselecteerd, vertaald en van annotaties voorzien door Trees Traversier en Jos Corveleyn). Sun Nijmegen. ISBN 90-6168-490-0, 223 pagina's, prijs: f 34,50/BEF 690

Eugenie Oosterhuis

Voor dit boek, dat bestaat uit een selectie van teksten met als thema: psychoanalyse en psychose bij kinderen, hebben de samenstellers geput uit Dolto's cursussen over kinderpsychoanalyse, gepubliceerd tussen 1982 en het jaar dat zij stierf, 1988. Dolto is hierin aan het woord, zij geeft antwoord op vragen van vakgenoten, die over hun werk vertellen, en zij deinst er niet voor terug om daarbij zelf zeer kritische vragen te stellen en uit te weiden over haar eigenzinnige visie op de theorie en praktijk van de kinderanalyse. Dolto is duidelijk een psychoanalytica van de praktijk; zij verduidelijkt haar meningen altijd aan de hand van voorbeelden. Hoewel deze, ondanks Dolto's stelligheid, niet altijd overtuigend zijn, komen kernpunten van haar psychoanalytische visie zo in de loop van het boek steeds weer duidelijk naar voren. Hierover straks meer.

Eerst de vraag waarom Françoise Dolto, die in Frankrijk een zeer bekende en invloedrijke psychoanalytica is geweest – vergelijkbaar met Winnicott in Engeland – in Nederland nauwelijks enige bekendheid heeft gekregen, terwijl haar teksten zeer toegankelijk zijn. Waarschijnlijk is dit niet alleen het gevolg van taalbarrière en cultuurverschil; eerder lijkt de exclusieve invloed van Anna Freud op de kinderanalyse in Nederland hiervoor verantwoordelijk te zijn. Dolto verschilde namelijk op een belangrijk punt met Anna Freud van mening: zij meende

dat kinderen op dezelfde manier als volwassenen in psychoanalyse konden zijn omdat het meest fundamentele van de analyse is het woorden geven aan onbewuste voorstellingen en niet de analyse van de overdracht. Terwijl Anna Freud juist de overdracht centraal stelde en meende dat kinderen, die nog zo aan hun ouders zijn gebonden, niet tot een echte overdrachtsneurose in staat zijn.

Een andere reden voor de onbekendheid van Dolto is waarschijnlijk haar vriendschap en geestverwantschap met Lacan, wiens theorie voor Nederlanders niet goed te doorgronden is. Bovendien is de dissidente houding van Lacan ten aanzien van de IPA een hindernis voor belangstelling voor zijn werk bij Nederlandse psychoanalytici.

Het is een weldaad dat de samenstellers middels veel annotaties de toegankelijkheid van de theorie en het taalgebruik van Lacan vergroten, ook door vergelijking met de ons meer vertrouwde begrippen van Freud.

Het boek wordt liefdevol ingeleid door Antoon Vergote, die in kort bestek de belangrijkste psychoanalytische principes van Dolto de revue laat passeren. Hierna gaan de samenstellers uitgebreid in op het leven en het werk van Dolto. Zoals zo vaak het geval is hebben ook bij Dolto de eigen jeugdervaringen geleid tot haar beroepskeuze.

Ze werd geboren in 1908, als tweede dochter in een gezin van zeven kinderen; haar enige, zes jaar oudere zus was de lieveling van haar moeder, die niet van Françoise kon houden omdat deze dochter zo veel op haarzelf leek. Dolto noemde haar moeder een vrouwenhaatster. De oudere zus stierf op de leeftijd van achttien jaar, hoewel Françoise in opdracht van haar moeder veel en vurig voor de genezing van haar zus bad. Hierna werd ze door haar moeder belast met het verdriet over de gestorven zus. Haar jeugd stond zo in het teken van een zeer ambivalente relatie met haar moeder, waarvoor haar

vader te weinig tegenwicht kon bieden, en schuldgevoel over de dood van haar zus. Dit zijn ingrediënten voor een ontwikkelingsstoornis, zoals we die vaak bij kinderen zien. Dolto was zich bewust van de ziekmakende invloed van deze gezinsconstellatie. Zij wilde al jong 'dokter van de opvoeding' worden en is hierin wonderwel geslaagd dankzij haar wilskracht, de verwerking van haar trauma's in een psychoanalyse en de manier waarop zij haar grote intelligentie en creativiteit gebruikte voor de kinderaanlyse.

Traversier en Corveleyn, beiden psychoanalytici van de Belgische School voor Psychoanalyse, beschrijven in hun inleiding niet alleen het leven van Dolto en de verwickelingen van de psychoanalytische verenigingen in Frankrijk, wat op zich interessant genoeg is. Zij geven ook een heldere samenvatting van de hoofdthema's uit Dolto's werk, zoals het wezenlijke verschil tussen psychoanalyse en psychotherapie, haar visie op het kind als volwaardig talig wezen, het belang van het waarachtig spreken en de castratie als structurerend groeimoment. Castratie heeft bij Dolto een symbolische betekenis, die nog het meest overeenkomt met ons begrip van frustratie, die voor de ontwikkeling noodzakelijk is; het prototype van zo'n frustratie en de taak die de moeder daarin heeft, is door Winnicott beschreven als het spenen.

Deze uiteenzetting is een goede theoretische voorbereiding op de teksten waarin Dolto, vaak associatief, aan het woord is over de praktijk van de psychoanalytische behandeling van ouders en kind.

Deze teksten geven een levendig beeld van de opvattingen en werkwijze van Dolto, maar zijn niet goed samen te vatten. Ik beperk me daarom tot de thema's die op mij de meeste indruk hebben gemaakt, en zal daarbij, geïnspireerd door Dolto, ook enigszins associatief te werk gaan.

Voor Dolto staat het spreken, het verwoorden centraal; het verwoorden van gevoelens die uit het beleven zijn verbannen, werkt bevrijdend omdat juist de verbalisering van gevaarlijke, primitieve en beangstigende gevoelens leidt tot meer psychische structuur en vooral ook inhoudt dat de analyticus niet bang is en de patiënt accepteert. Deze zienswijze lijkt me van

groot belang voor het werken met patiënten, die 'vroege stoornissen' hebben en bij wie, meer dan bij gewone neurotische patiënten, de nadruk ligt op het op gang brengen van de gestrande ontwikkeling. Voor Dolto is er in dit opzicht geen verschil tussen kinderen en volwassenen; zij ziet het kind als een volwaardig wezen dat au serieux genomen moet worden en met wie gepraat kan worden zoals met volwassenen.

Dolto vindt dan ook dat ook een kind altijd de waarheid moet weten over belangrijke zaken in zijn leven die de ouders vaak liever voor hem verzwijgen omdat zij het kind daarvoor willen sparen. Dit sparen leidt juist vaak tot een gestoorde ontwikkeling, want geheimen brengen een mens in de war; een kind dat niet mag weten, mag niet opgroeien, niet leren, soms zelfs niet praten.

Dolto meende dat kinderen vaak door hun symptomen uiting geven aan de verzwegen problemen van hun ouders. Zij begon daarom nooit aan een kinderaanlyse zonder eerst uitgebreid met de ouders, in aanwezigheid van het kind, gepraat te hebben over hun voorgeschiedenis om zo de projecties van de ouders op hun kind te leren kennen. Deze visie komt overeen met wat Selma Fraiberg (1975) beschreven heeft in haar beroemde artikel *Ghosts in the Nursery*: ouders zien in hun kind vaak de 'spoken uit het verleden' belichaamd; het kind wordt dan bijvoorbeeld het gehate broertje of de psychisch gestoorde tante, en kan niet meer als een apart wezen met eigen mogelijkheden aanvaard worden. Dolto liet de ouders ook graag een stamboom tekenen om aan de hand daarvan meer zicht te krijgen op de plaats van het kind in het beleven van de ouders.

Dolto spreekt niet over projectieve identificatie, maar zij maakt impliciet wel gebruik van dit begrip in haar behandelingen; zij probeert van meet af aan uit te zoeken wie nu eigenlijk met een probleem zit. Aan ouders vraagt zij: 'Waar denkt U dat Uw kind aan lijdt?' en van kinderen verwacht zij dat zij zelf kunnen vertellen wat hun dwars zit, dus waarvoor zij therapie willen. Zij zegt: 'Wij staan uitsluitend ten dienste van degene die erom vraagt, van degene die lijdt en die ons iets te zeggen heeft' (p. 77).

Het serieus nemen van het kind komt in haar

aanpak tot uiting. Zij ziet de psychoanalyse als een gezamenlijk werk, waarvoor het kind moet betalen, zodat het duidelijk is dat de analyticus beroepsmatig met het kind bezig is en niet als een lieve vriendin. De symbolische betaling, die met het kind wordt afgesproken (een postzegel of een kiezelsteen), is het teken van het contract tussen analyticus en kind, dat geworteld is in de sociale realiteit, waarin voor werk wordt betaald. Dolto zegt ergens (p. 81): 'De arbeid werkt altijd met behulp van de overdracht; daarom moet je betalen voor de overdracht, vooral als die negatief is.' Dolto is niet bang voor de negatieve overdracht, die ze juist ziet als een hefboom om de analyse en de ontwikkeling op gang te krijgen. Het kind betaalt om minder afhankelijk te zijn. Voor de analyticus is de symbolische betaling een nuttige herinnering aan de aard van de analytische relatie: patiënt en analyticus zijn geen vrienden, maar werken samen om de onbewuste conflicten en trauma's te verwoorden. Door de symbolische betaling niet mee te brengen, kunnen kinderen hun negatieve overdracht laten zien en kan de analyticus hierover praten. Bij kinderen is de verleiding groot om er samen een gezellig uurtje van te maken; Dolto noemt dit een erotische relatie, waardoor de analyse wordt verkracht. Toen ik dit alles las, realiseerde ik mij weer welke bezwaren er kleven aan een systeem waarin de patiënt niet zelf verantwoordelijk is voor de betaling van zijn behandeling of waarbij de analyticus zich veel te weinig laat betalen voor zijn werk.

Bij deze opvatting van de analyse als werk, past de attitude van de abstinentie, het niet bevredigen van behoeften; Dolto spreekt van de noodzakelijke castratie. Zij vindt dat kinderen niet komen om te spelen, maar dat ze geholpen moeten worden om zich uit te drukken, niet alleen in woorden, maar ook via tekenen en boetseren. Zij hecht ook groot belang aan de lichaamstaal van het kind en de gevoelens die de analyticus zelf ervaart. Zij is steeds gericht op verwoorden van wat er al dan niet bewust in het kind omgaat; zij stelt zichzelf vragen, oppert vermoedens en vraagt of het kind het zo voelt. Haar vragen worden duidingen als haar hypothese door het kind wordt bevestigd. 'Vragen zijn soms de beste duidingen' (p. 74).

Ook bij kinderen wil Dolto alleen begrijpen hoe het zit. Hierbij past geen pedagogische aanpak, het kind mag zelf uitmaken wat het doet met de kennis over zichzelf. Zij streeft dus morele neutraliteit na en uit haar teksten krijg je niet de indruk dat ze moeite heeft om haar eigen mening erbuiten te houden. Zij zegt: 'Onze houding heeft enkel en alleen betrekking op de symbolische dimensie van het bestaan. Dat is onze castratie als psychoanalyticus' (p. 63). Voor Dolto is de sociale realiteit overigens heel belangrijk. Zij meent dat kinderen zich pas in een analyse kunnen bezighouden met hun onbewuste fantasieën als ze goed in de realiteit geworteld zijn en verantwoordelijkheid voor zichzelf kunnen nemen. Zij meent ook dat kinderen hun oedipale conflict met hun ouders moeten beleven en niet met de therapeut. De ouders zijn voor Dolto altijd de belangrijkste personen voor het kind; hun taak moet niet door de analyticus overgenomen worden. Zij moeten het kind de castraties geven: eerst het spenen, dan de anale castratie, die betrekking heeft op het zelfstandig worden, de autonomie, en ten slotte de genitale castratie, die gaat over het geslachtsverschil en de differentiatie tussen de generaties, waarbij het incestverbod hoort. Het geven van deze castraties, de 'schenking van de wet', hoort bij de opvoeding. Als de ouders hiertoe niet in staat zijn, hebben zij zelf hulp nodig. Volgens Dolto kan een kind pas in analyse als het zijn oedipale conflict met zijn ouders doorgemaakt heeft. Dit houdt in de praktijk in dat kinderen door haar pas na hun zevende jaar zelfstandig in analyse werden genomen. Ouderbegeleiding, zoals wij die kennen, vond ze dan niet meer nodig: het kind moest zijn eigen onbewuste verlangens leren kennen en zich maar leren aanpassen aan zijn ouders. Jongere kinderen zag ze altijd met de ouders samen of ze ontving alleen de ouders.

Ik kan mij wel vinden in behandeling van de ouders als ze problemen met hun kleine kinderen hebben; de stelling dat een kind zijn oedipale conflict doorgemaakt moet hebben voordat hij in analyse gaat, roept meer vragen op. Maar het past wel bij de visie van Dolto dat analyseren fundamenteel iets anders is dan psychotherapie waarin wél plaats is voor pedago-

gische aanpak en die ze geschikt vindt voor kleine kinderen.

Over het beëindigen van de behandeling had Dolto heel speciale opvattingen. Bij haar was er geen sprake van dat een kind later nog eens terug kon komen als het weer problemen kreeg. Zij verbrak de band met het kind totaal, maar vond het wél goed als de ouders haar nog eens wilden consulteren. Echt uitleg over deze handelwijze heb ik in dit boek niet gevonden. Ik vermoed dat deze aanpak te maken had met haar overtuiging dat het kind na voldoende analyse in staat is om zelfstandig zijn ontwikkeling voort te zetten met hulp van zijn ouders; de analyticus is er alleen geweest voor het noodzakelijke werk en mag niet een grote plaats blijven innemen. In dit kader past ook dat zij tegen het einde van de analyse sprak over haar eigen dood en het verder leven van het kind. Ik weet niet of ze dit alles ook al deed toen ze nog jong was; het is aannemelijk dat de eigen dood ook voor de analyticus pas voor te stellen wordt als de ouderdom en het afscheid van het werk naderen.

Tot slot nog enkele woorden over haar opvattingen over de psychose. Zij zijn interessant, maar de klinische voorbeelden die zij geeft en waarop zij haar mening baseert, zou ik meer zien als stilstand in de ontwikkeling, wat overigens ernstig genoeg is. In *Ten geleide* schrijft Vergote dat Dolto een krachtige persoonlijkheid was en dat deze als een magische kracht in haar werk tot uiting kwam. Hij zegt: "Toverachtig" en "tovenares" waren de woorden waarmee men haar verheerlijkte, en hoewel Dolto daartegen protesteerde was "magie" het woord waarmee men spontaan haar stijl van werken omschreef' (p. 11).

Bij het lezen van deel 2, dat over de psychose handelt, had ik meerdere malen dit gevoel van magie; Dolto vertelt hierin van wonderbaarlijke ziektebeelden en genezingen, en ze doet dit zo meeslepend, dat je jezelf pas achteraf allerlei vragen stelt.

Hetzelfde overkwam mij toen ik *The Piggie* las, het verslag van een analytische behandeling van een klein meisje dat tussen haar tweede en vijfde jaar slechts zestien maal bij Winnicott kwam. Het is wonderbaarlijk hoe hij haar aanvoelde en de bevrijdende duidingen kon geven,

waardoor haar ontwikkeling verder kon gaan (Winnicott 1977).

Waarschijnlijk is deze begaafdheid slechts aan enkelen onder ons gegeven. Dat neemt niet weg dat wij veel kunnen leren van hun inzichten en werkwijze.

Françoise Dolto heeft nog veel meer geschreven. Deze selectie uit haar werk smaakt naar meer; we mogen dus hopen dat de samenstellers nog meer vertalingen voor ons in petto hebben.

Literatuur

Fraiberg, S. (1975), *Ghosts in the Nursery: a psychoanalytic approach to the problems of impaired infant-mother relationships*. In: L. Fraiberg Ed.), *Selected Writings of Selma Fraiberg*, The Ohio State University Press, 1987.

Winnicott, D.W. (1977), *The Piggie, an account of the psychoanalytic treatment of a little girl*. Penguin Books, Harmondsworth, 1983.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA, de NVPP en de Vereniging voor Kinder- en Jeugd Psychotherapie.

Grensverkenningen

Bespreking van: H. Gerritsma en I. Mettrop-Wurster (redactie) (1999), *Kinderen en grenzen. Beschouwingen over psychoanalytische behandeling bij kinderen*. Reeks Nederlands Psychoanalytisch Instituut. Van Gorcum, Assen. ISBN 90-232-3415-4, viii + 86 pagina's, prijs: f28,50

Christine Leroy

Op 30 januari 1998 organiseerde het Nederlands Psychoanalytisch Instituut in Amsterdam een studiemiddag met als titel *Grenzen en grenze-loosheid in psychoanalytisch perspectief*.

Het was een druk bezochte bijeenkomst met boeiende bijdragen, waarvan de neerslag in boekvorm in het vooruitzicht werd gesteld. Ondertussen zijn de lezingen gebundeld onder

de meer algemene noemer *Kinderen en grenzen. Beschouwingen over psychoanalytische behandeling bij kinderen* en aangevuld met de vertaling van een artikel van Hopkins en de bijdrage van Marcelis-Eerdman over grenzen vanuit ouders. Terugdenkend aan de studiemiddag viel het boek mij bij de eerste lectuur nogal tegen. Ik verwachtte een meer diepgaande theoretische situering, de bibliografische verwijzingen zijn her en der wel zeer summier en ik miste de discussie van de studiemiddag.

Bij nader inzien (ook letterlijk: bij een volgende lectuur) is gebleken dat ik mij door de stijl enigszins heb laten misleiden. Achter de korte, in stukken gehakte zinnen met een hoog spreektekstgehalte gaat een inhoud schuil die rijker is dan vermoed. Ik bespreek eerst elk hoofdstuk afzonderlijk; daarna maak ik de eindbalans op.

In de inleiding situeren de redacteuren het thema: daar waar in de normale ontwikkeling de realiteit gevoeld wordt door de fantasie, en grenzen in een dynamisch proces van stellen en aftasten verinnerlijkt worden, speelt in de pathologische ontwikkeling het onbegrensbare van de illusie. In de klinische praktijk presenteert grenzeloosheid zich in verschillende gedaanten, met als meest pregnante die van het seksueel misbruik waarbij autonomie en afhankelijkheid verloren gaan.

Ubbels' bijdrage heeft de titel van de studiemiddag: *Grenzen en grenzeloosheid in psychoanalytisch perspectief*. De auteur schetst hoe de grenzeloosheid in het liefhebben en verlangen van de ouders een verstoorte ontwikkeling bij het kind teweeg kunnen brengen. Hij verweeft elementen uit de theorie met de casus van een puber met groothedsgedachten, wiens 'ouders grenzeloos waren in hun belangstelling en hun ambities' (p. 2). Bovendien leidde een traumatiserende gebeurtenis tot een ernstige verstoring van het denken bij deze jongen. Ubbels bespreekt in dit verband mentatie als ontwikkelingsproces dat aan de basis ligt van het reflectief vermogen. Hij verwijst hiervoor naar de artikelen van Fonagy en Target in de *International Journal of Psycho-Analysis* van 1996. Volgens mij had dit wat meer uitgebreid gemogen. De auteur beschrijft verder hoe de overdracht in de behandeling zijn alsof-karakter verliest.

Onder andere door het negeren van de tijdsgrens provoceert de jongen afwijzing en krijgt hij de therapeut ook zover dat deze een afwijking van het kader 'toestaat'. Deze voelt zich, bang om een toch al kwetsbare jongen te forceren, tot actie gedwongen.

Dit op zoek zijn naar een beveiligende begrenzing, met name door het actief uitlokken ervan, speelt naar mijn gevoel dikwijls in therapie met ik-zwakke kinderen. Zou het minder aan de orde zijn in een kinderaanlyse? Ubbels geeft terecht aan dat de exploratie van grenzen in de psychoanalytische ruimte, gewaarborgd door de veiligheid van het kader, een essentieel kenmerk is van de psychoanalytische benadering. Hij beschrijft 'geremdheid' en 'grenzeloosheid' in hun dynamische samenhang: hoe ze allebei tot afweer kunnen dienen. De moeilijkst hanteerbare grenzeloosheid is dan ook vaak de onbewuste, diegene 'waarvan men geen weet wil hebben' (p. 9).

Ubbels doet meer van die 'geveugelde uitspraken' die stof tot nadenken bieden, zoals de afsluiter op pagina 10: 'Begrenzing biedt veiligheid en komt tot stand door afstand nemen en afstand doen.' Wanneer hij echter aangeeft dat de analyse van de jongen een normaler ouderschap bewerkstelligde met gewonere grenzen (sic) dan roept dit bij mij de vraag op of dit voor de meeste kinderbehandelingen niet te hoog gegrepen is, anders gezegd: in hoeverre kan een kinderaanlyse op zich een meer adequaat ouderschap mobiliseren als er niet tegelijkertijd bijvoorbeeld in een ouderbegeleiding of in een persoonlijke therapie van de ouder(s) aan dezelfde kar wordt getrokken?

Schipperijn-Bartlema vertaalde een artikel van Juliet Hopkins (waarvan de oorspronkelijke referentie niet wordt vermeld) en gaf het de titel *Therapeutische interventies tijdens de babytijd*.

Aan de hand van Selma Fraiberg maakt de schrijfster het onderscheid tussen de ondersteunende ontwikkelingsbegeleiding waarin geen advies wordt verstrekt enerzijds en de baby-oudertherapie in meer strikte zin anderzijds. Deze laatste is een interpretatieve methode, gericht op het verwerven van inzicht in de wijze waarop het verleden van de ouders hun actuele omgang met de baby kleurt. Dit zijn de inmiddels beruchte 'spoken in de kinderkamer'.

Hopkins vraagt vervolgens aandacht voor langdurig huilende baby's. Deze baby's doen niet alleen een krachtig relationeel appèl op hun ouders, sommigen onder hen zullen in hun verdere kindertijd gedragsproblemen vertonen. Met twee voorbeelden beschrijft de auteur de werkwijze van de Under-Fives Counselling Service van de Tavistock Clinic te London. Kort na de aanmelding worden vijf zittingen aangeboden, die plaatsvinden met tussentijden – variërend van gezin tot gezin – van één week tot meerdere maanden. In het eerste voorbeeld werd met een pleegmoeder vooral ondersteunend gewerkt aan de bewustwording rond schuldgevoelens en agressie. In het tweede voorbeeld vond een interpretatief onderbouwde ontkoppeling plaats tussen de voorgeschiedenis van de moeder en de actuele interactie met haar baby.

Hopkins plaatst haar gevalsbeschrijvingen in het kader van het gedachtegoed van Winnicott en van Stern en wijst met Liebermann op het belang van het actief interpretatief werken met de negatieve belevingen rond het ouderschap. Een dergelijke aanpak reikt verder dan het ondersteunen van de positieve ouder-babyinteractie.

Op zich is het artikel van Hopkins zeker lezenswaard al is het verband met de andere bijdragen in het boek mij niet helemaal duidelijk. Jammer ook dat de vertaling hier en daar wat krampachtig gebeurde zoals in 'er wordt een talent ontwikkeld om de aandacht op de baby te richten ondanks alle afleidingen die gezinnen met zich mee kunnen brengen' (p. 13).

De bijdrage van Van Dam-Hettinga, *Illusies en collusies in de kindertijd*, is een schitterende illustratie van wat je een 'zuinige' of economische psychoanalytische aanpak zou kunnen noemen: in de behandeling van jonge kinderen is het immers niet altijd nodig om alle betekenislagen aan te boren. Werken met 'datgene wat het meest aan de oppervlakte ligt bij moeder en kind' (p. 41) is het zwaartepunt van de hier beschreven benadering. Het is als het ware een kwestie van de juiste dosis op het juiste moment.

Een dergelijke werkwijze vereist een accurate inschatting van het ontwikkelingsniveau van het kind. Het succes hangt sterk af van de

(negatieve) narcistische betekenis die het kind met zijn symptoom vertegenwoordigt voor de ouder(s): in welke mate wordt het kind beleefd als krenkend voor de ouderlijke eigenwaarde of mag het op zichzelf bestaan? De casus betreft een ernstige obstipatie bij een vierjarig meisje dat getraumatiseerd was door de lichamelijke onderzoeken. De therapeute baseert haar interventies vooral op de empathische observatie van de moeder-kindinteractie en maakt ook gebruik van de informatie over het functioneren van het kind buiten de onderzoekskamer. Zodoende worden zowel het potje als de masturbatie op veilige wijze afgegrensd en kan het meisje haar zwangerschapsfantasie zonder verdere krenkingen opgeven. Dit houdt in dat de onderliggende collusie, waarin ouder en kind onbewust dezelfde grenzeloze illusies omtrent anale almacht delen, tijdig 'ontmijnd' kan worden waardoor de ontwikkeling van het kind weer terug op het progressieve spoor wordt gezet.

In *Ik ben wel gek maar niet gestoord* stelt Van Woerden dat er van het fantasiemateriaal van de borderlinepatiënt een aantrekkingskracht uitgaat die niet zonder risico's is omdat deze soms snel in de actie schiet. Wanneer er onvoldoende begrenzing is kan er een vicieuze cirkel ontstaan waarbij door middel van de fantasie geprobeerd wordt om de toenemende angst in toom te houden en psychotische desintegratie niet meer afwendbaar is.

De auteur bespreekt de therapie van een vijftienjarige jongen met borderlineproblematiek wiens ouders en een broer tevens ernstige psychische problemen hadden. In dergelijke omstandigheden lijkt psychotherapie dansen op een slap koord. Vanwege het psychoserisico probeerde de therapeut de overdracht beperkt te houden en de afweer steeds op zijn realiteitswaarde te toetsen. Dit betekent duiden waar nodig en intact laten waar het contact met de omgeving verstevigd moet worden.

Van Woerden brengt een verhaal dat uit het therapeutische leven gegrepen is. Dit is niet het afgeronde, gladde werk maar het omgaan met twijfels zoals het al dan niet contact nemen met de ouders, het aanbieden van medicatie en het geven van adviezen. Inhoudelijk centreert deze therapie zich onder andere rond de angst voor

nabijheid en voor verlating en rond puberteits-
ascese, homoseksuele gevoelens en het worste-
len met positieve overdrachtsgevoelens.

Geconfronteerd met het beperkte therapeutische effect maakt de auteur kritisch-openhartig de balans op en bespreekt hij de grenzen van analytische therapie bij borderlineproblematiek. De enige minpunten aan dit boeiende relaas zijn het ontbreken van bibliografische verwijzingen en van een eerste aanzet tot verdere theoretische uitdieping.

Pleiter heeft het over *Begrenzing en intimiteit bij jonge adolescenten*. De auteur benadrukt terecht het belang van het op een veilige manier mogen hebben van geheimen. Voor ouders die zich als kind niet vrij hebben gevoeld kan het gunnen van intimiteit aan hun adolescenten een moeilijke opgave zijn. Een maatschappelijk context die 'openheid' soms op een bijna perverse manier propageert (denk aan de emo-tv) en intimiteit relativeert, maakt het mijns inziens voor ouders niet gemakkelijk om de juiste afstand te vinden. Pleiter illustreert met een klinisch voorbeeld hoe gedwongen openheid of het gebrek aan veilige begrenzing, door het kind ervaren werd als intrusiviteit en dus als mishandeling. Zo ontwikkelde zich een hardnekkige narcistisch-masochistische constellatie die naderhand ook de overdracht kleurde. Het tweede vignet gaat over een meisje dat in de puberteit door haar moeder in haar vrouwelijkheid werd afgewezen. Moeders intrusieve afwijzing brengt de verdere differentiatie van de dochter in gevaar en ligt aan de basis van wat Bollas 'loving hate' noemt. Hatén en hatelijk zijn dienen dan om de band met het object te behouden en het zelfgevoel in stand te houden. In de verdere bespreking verwijst Pleiter naar het spiegelstadium van Lacan, op zich een interessante invalshoek, die naar mijn gevoel onvoldoende werd uitgewerkt.

De bijdrage van Metrop-Wurster is getiteld *Grensoverschrijdingen door ouders tijdens de vroegkindelijke ontwikkeling*. Zij beschrijft de analyse van een adolescente met een neurotische depressie die tevens ernstige lichamelijke symptomen vertoonde waaronder micropsie. Voor de ogen van de lezer ontrolt zich een complexe problematiek die op didactisch-heldere wijze wordt ontrafeld. Elementen als de gebrekkige separa-

tie-individuatie en verwarring rond vrouwelijke identiteit en rond actief-passief gedrag bijvoorbeeld worden gesitueerd op respectievelijk pre-oedipaal en oedipaal niveau. In het verlengde daarvan bespreekt de auteur op welke cruciale ontwikkelingsmomenten er bij deze adolescenten sprake was van een overspoeling van het Ik. Wanneer in de analyse de grenzeloosheid in de overdracht binnendringt biedt de tegensante de therapeute met spannende dromen probeert op te winden om zo een grensoverschrijding in scène te zetten was hierin een kernmoment. De uitleg over de kinderlijke seksualiteit, bijna een lesje ontwikkelingspsychologie, werkt begrenzend en bevrijdend.

In *Grenzen vanuit de ouders* begint Marcelis-Eerdman met de vaststelling dat er in de praktijk geworsteld wordt met ouders: 'Hoe meer nadruk men legt op het intrapsychisch conflict als bron van de kinderproblematiek, hoe minder behoefte men heeft aan bemoeienis van en met ouders' (p. 78).

Zij illustreert met een casus wat er kan gebeuren als er onvoldoende naar de onbewuste vraag van de ouders wordt geluisterd. Alhoewel de ouders wel 'instemden' met de therapie voor hun dochter, bleek gaandeweg dat er van de daarvoor noodzakelijke psychische ruimte eigenlijk geen sprake was. Marcelis-Eerdman is van mening dat het ouderonderzoek niet alleen maar in functie van de kinderbehandeling mag staan. Het dient daarentegen aan te sluiten bij de beleving van ouders, bij hun kwetsbaarheid en bij hun besef van verantwoordelijk-zijn zoals zij dat in hulpvraag middels de overdracht kenbaar maken. 'Containment' moet ervoor zorgen dat er niet te snel tot therapeutische actie wordt overgegaan.

Alhoewel ik het per definitie een goede zaak vind dat ouders ter sprake gebracht worden als het over kinderbehandeling en a fortiori als het over kinderen en grenzen gaat, kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat de auteur impliciet vertrekt van en terugvalt op de klassieke tweedeling kindertherapie-ouderbegeleiding (c.q. kindonderzoek-ouderonderzoek). De door Marcelis-Eerdman geformuleerde centrale vraag in het ouderonderzoek 'of en in hoeverre de ouder in staat is het kind te beleven als

een apart individu met eigen problemen en conflicten' kan mijns inziens ook vanuit een meer doorgedreven objectrelationele gezinsvisie' bekeken worden. Een dergelijke benadering biedt de mogelijkheid om een eventueel individueel therapeutisch aanbod stevig te verankeren in de gezinsdynamiek en dus complicaties zoals in de voorgestelde casus te beperken.

Bovendien bevat deze werkwijze inhoudelijke aanknopingspunten voor een analytische gezinstherapie of een ouderbegeleiding in die gevallen waarin er geen kinderbehandeling plaatsvindt.

In zijn geheel biedt *Kinderen en grenzen* een boeiende inkijk in het werkveld van de analyse en de analytische therapie met kinderen en adolescenten. Wie afstand kan nemen van de stijlfouten en de redactionele haken en ogen zal in dit boek tal van verfrissende gedachten met betrekking tot een complexe materie ontdekken.

Het boek lijkt mij in eerste instantie bestemd voor analytisch georiënteerde therapeuten maar ook 'andere' kinder- en jeugdtherapeuten uit diverse settings van de geestelijke gezondheidszorg kunnen er iets aan hebben. Wie een instant handboek voor het 'omgaan met grenzen' verwacht, zal bedrogen uitkomen, en misschien is dat maar goed ook ...

Noot

1. Vergelijk de publicaties van Scharff & Scharff (1991), *Object Relations Family Therapy*, Jason Aronson, Northvale, en van Berger (1987), *Pratique des entretiens familiaux*, Presses Universitaires de France, Parijs.

Christine Leroy is klinisch psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut voor kinderen, jongeren en ouders. Zij is bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en werkzaam op het Medisch Opvoedkundig Bureau te Antwerpen-Merksem.

Een troost rijker, een illusie armer

Bespreking van: A. Ladan (redactie) (1999), *Troost en illusie*. Boom, Amsterdam. ISBN 90-5352-502-5, 113 pagina's, prijs: f 31,00

Leen Van Compennolle

In dit boekje zijn de lezingen samengebracht van het Psychoanalytisch Symposium Utrecht van 1998.

Dit brengt met zich mee dat de inhoudelijke samenhang niet vanzelf verzekerd of vanzelfsprekend is, en dat het geheel niet ipso facto meer te vertellen heeft dan de som van de delen.

Toch ben ik hiernaar op zoek gegaan, en probeerde iets van een gemeenschappelijke visie te ontwaren die het geheel lijkt te dragen.

Troost lijkt bij uitstek de 'gave' te zijn die we vanaf onze vroege kindertijd voldoende ontvangen moeten hebben, om ons met het leven te kunnen verzoenen (met al zijn verlies, ontgoochelingen, trauma's, rouw ...), om er iets creatiefs van te maken. We horen hier Klein, Winnicott, Kohut op de achtergrond. Hoop doet leven, via onze illusies. Ondertussen blijven we, als alles goed genoeg gaat, voldoende realistisch om het onderscheid te blijven maken tussen spel, verbeelding, illusie en zinsbegoocheling.

Als het echter niet goed genoeg gegaan is, maar integendeel te slecht om goed te zijn, verworden, fixeren illusies tot bittere ernst en noodzaak om te overleven.

Dit kan een ganse persoonlijkheid tekenen, vervormen, en ernstige persoonlijkheidspathologie tot gevolg hebben. Gans beschrijft in het voor mij meest aangrijpende artikel hoe hij zich als troostende 'holding' figuur (Winnicott) met veel 'alfa-functie' (Bion) ter beschikking stelt van een psychotische patiënt, die hij probeert te helpen om zijn vijandigheid, maar ook zijn onderliggende rouw en separatiegang door te werken.

Gans legt ook de nadruk op het belang van de rouw om het verloren gegane zelfbeeld, zelfgevoel en toekomstbeeld bij ernstig gestoorde psychiatrische patiënten. Hij beklemtoont ten slotte dat voltooide rouwarbeid het creëren van

iets nieuws impliceert. Dit houdt meteen in dat de capaciteit om gehecht en verbonden te zijn, niet verloren gaat maar versterkt wordt.

In dit artikel staan veel boeiende gedachten helder uiteengezet.

Berkouwer belicht de invalshoek van de therapeut als getuige, die de getraumatiseerde patiënt helpt zijn eigen getuige te worden; dit in analogie met het kleine kind dat leert zichzelf te troosten.

Ladan introduceert het begrip 'bevroren leeftijd': het verwaarloosde, getraumatiseerde kind projecteert zichzelf in de bevredigde volwassene die hij in de toekomst zal zijn. Op die manier is hij nooit kind geweest, en kan hij niet oud worden. Ladan noemt dit de 'ziekte van Dorian Gray'. Het is een preciaire onderneming dit 'weggedane' kind opnieuw tot leven proberen te brengen en als troostende ouder tegemoet te treden.

Eugenie Oosterhuis illustreert hoe ook kinderen in de rol terecht kunnen komen van gefixeerde illusie (van hun ouders). Wanneer binnen het verlangen van de ouders geen ruimte is voor het eigen verlangen van het kind, maar het kind zich integendeel enkel kan identificeren met de projecties van de ouders, ontstaat een 'false self'.

Via de stoornissen bij het kind wordt uiteindelijk hulp ingeroepen. Dat biedt de gelegenheid in de ouderbegeleiding ruimte te creëren om de eigen ontgoochelingen en reparatieve illusies in het woord te brengen, en zo hopelijk de ruimte voor eigen ontwikkeling van het kind weer vrij te maken.

Als ontwikkelingsfase is de puberteit op zich bedreigend voor het narcisme van de puber, vertelt ons Heuves. Tussen droom en werkelijkheid staan wetten en praktische bezwaren. Jongeren wier narcisme hier niet tegen bestand is, kunnen troost en illusies zoeken in de virtuele realiteit van de computer. Deze fungeert als een drug die ervoor moet zorgen dat verdriet, schaamte en depressiviteit niet gevoeld behoeven te worden; de afweer ertegen verstart daardoor.

Stroeken, ten slotte, herhaalt nog eens dat we illusies nodig hebben om te leven, vooral echter gedeelde illusies. Hij vraagt zich af of er hier nog wel genoeg van te vinden zijn in onze maatschappij.

In ieder geval in die functie zijn studiedagen een goede zaak: ze creëren de illusie dat we er weer iets meer van begrijpen, en dat we weer iets beter in staat zullen zijn die dingen te doen die mensen vooruithelpen.

Blijft er een illusie over na het solitaire lezen van dit boekje? Misschien deze: dat rouw en verlies ons dwingen tot creativiteit, tot het verkennen van nieuwe wegen ...

Zou het zo zijn dat we als therapeut slechts creatief kunnen zijn, naarmate we ons echt laten raken (in onze 'holding'- en 'containment'-functie) door de rouw van de patiënt? Ik vrees het. Dit is het lastige aan ons beroep.

De creativiteit en originaliteit van de verschillende bijdragen heeft mij in wisselende mate geraakt. Het loont de moeite dit boekje te lezen om te zien hoe de auteurs de alledaagse begrippen 'troost' en 'illusie' een specifieke plaats geven binnen het analytische jargon.

Achteraf stond ik stil bij de illusies die mijn verbeelding bevolken; ze zullen mij tot troost zijn ...

L. Van Compernelle is kinder- en jeugdpsychiater, psychoanalytisch psychotherapeut, en zij is verbonden aan de Belgische School voor Psychoanalyse en de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie; zij is diensthoofd Jeugdkliniek te Pitten.

Klein in Amerika

Bespreking van: Robert Caper (1999), *A Mind of One's Own. A Kleinian View of Self and Object*. The New Library of Psychoanalysis. Routledge, Londen/New York. ISBN 0-415-19912-3, 165 pagina's, prijs: £ 17,99

Jan Cambien

Het kleiniaans-bioniaanse paradigma is niet alleen in Londen en in Zuid-Amerika een succes. Het scoort ook hoog in het Californië van de jaren negentig. James Grotstein, Thomas Ogden en de hier besproken Robert Caper zijn drie bekende en invloedrijke Californische psychoanalytische auteurs voor wie het kleiniaanse

denken een belangrijker referentiepunt is dan de egopsychologie en/of Kohut.

De verhouding met dit kleiniaanse denken is voor deze drie auteurs echter geheel verschillend. Van Ogden zou men kunnen zeggen dat hij het kleiniaanse paradigma slechts lippen-dienst bewijst. Ogden gelooft bijvoorbeeld in het funderend belang van de intersubjectieve ruimte. Daarmee zit hij op één lijn met onder meer Winnicott, en staat zijn visie, net als de winnicottiaanse, haaks op die van Klein. Precies zoals Winnicott erkent Ogden het geniale van het kleiniaanse perspectief om het vervolgens om te keren.

Grotstein, die onlangs in België een reeks lezingen gaf, onderschrijft volmondiger de kleiniaanse inzichten, waarin het individuele subject een funderende plaats krijgt toegekend in de creatie van de wereld. Het domein van de psychoanalyse is het intrapsychische en het intersubjectieve is slechts ondergeschikt daaraan. Hoewel Grotstein dus zegt het geheel eens te zijn met de kleiniaanse visie, aarzelt hij anderzijds niet eventueel incompatibele inzichten te gebruiken omwille van de klinische efficiëntie. Grotstein is een grote combinator, die Klein met Winnicott, Lacan, Kohut en Jung verweeft. Persoonlijk vind ik dit eclecticisme en eclecticisme houdt het gevaar in van onnipotente alwetendheid en vervaging van het denken. Anderzijds houdt orthodoxie het risico van star dogmatisme in en is het zeker verdedigbaar om op basis van pragmatische overwegingen therapeutische efficiëntie niet op te offeren aan theoretische zuiverheid.

En toch mag men in de praktijk niet te snel vrede nemen met een gemakzuchtig integrisme. Precies daarvan kan lectuur van Caper ons overtuigen. Hij is van het genoemde drietal de meest puristische kleiniaan, die ook illustreert en argumenteert waarom het zo belangrijk is door te gaan op het ingeslagen spoor. Het is vaak de enige weg om de bestemming te bereiken.

Capers boek bestaat uit twaalf essays. Het zijn veelal licht gewijzigde versies van recent in de *International Journal* verschenen publicaties. Een paar teksten gaan vooral over Strachey's beroemde 'mutative-interpretation' paper uit 1934 (*The nature of the therapeutic action of psychoanalysis*), die Caper in een modern, bioniaans

kleedje steekt. Een succesvolle mutatieve interpretatie veronderstelt een overwinning op het archaische superego en een transformatie van beta- in alfa-elementen, met andere woorden, van elementaire 'sense data' in psychisch betekenisvolle en bewerkbare elementaire gegevens (zie bijvoorbeeld Vermote 1998).

Caper schreef voor de *Journal* een bijdrage tot een soort forumdiscussie over de kwestie 'Wat beschouwen we als een klinisch feit?' Hij neemt daarin de positie dat we ons niet moeten proberen te conformeren aan bestaande opvattingen over wat we een wetenschappelijk discours noemen. Hij vindt dat we beter kunnen investeren in pogingen 'to change the language of science into something more psychoanalytic' (p. 58). Hiermee distantieert Caper zich van een schijnbaar sterker wordend pleidooi om – zij het enkel uit strategische overwegingen – 'empirisch onderzoek' te verrichten. Het is een enigszins verrassende, en in elk geval verheugende vaststelling dat men ook in Amerika in staat is tot een ruimere wetenschapsopvatting dan de empiricistische.

Caper schrijft een helder en fris essay over de abstinenteregel en hoe die een diepere betekenis krijgt vanuit kleiniaans perspectief. De enige taak van de psychoanalyticus is een zo correct mogelijke interpretatie te geven van 'split-off parts' van de persoonlijkheid van de analysant, zonder na te streven dat dit zou leiden tot 'a cure'. Een echt psychoanalytische interpretatie is dus principieel geen middel om psychische verandering in therapeutische zin na te streven. Volgens hem bestaat HET tegenoverdrachtelijke probleem van de psychoanalyticus in 'resisting the urge to achieve a cure' (p. 26). De psychoanalyticus moet de verleiding weerstaan genezing te bevorderen door liefdevolle betrokkenheid, omzichtig adviseren, ondersteuning van het zelfwaardegevoel (à la Kohut) en ten slotte het interpreteren met het oog op genezing. Hij moet zich beperken tot het in kaart helpen brengen van het psychisch landschap.

In de overige hoofdstukken worden capita selecta uit het kleiniaans-bioniaans gedachtegoed behandeld: de psychische realiteit, de analyse van de overdracht, primitieve mentale toestanden, interne objecten, alfafunctie en de 'container'. Hoewel deze bijdragen tot het klei-

niaanse denken niet echt vernieuwend of grensverleggend genoemd kunnen worden, zijn ze toch een interessante, goed met klinische voorbeelden geïllustreerde, aanvullende inleiding erop.

Dit boek is aanbevolen lectuur voor wie de introducties van Segal (1979 en 1981) en Meltzer (1967) al achter de rug heeft.

Literatuur

Meltzer, D. (1967), *The psycho-analytic process*. Heinemann, Londen.

Segal, H. (1979), Klein. Fontana, Londen.

Segal, H. (1981), *The work of Hanna Segal*.

Jason Aronson, New York/Londen.

Vermote, R. (1998), De grid en de Caesura in het werk van Bion. In: J. Dehing (red.), *Een bundel intense duisternis*. Garant, Leuven.

Dr. J. Cambien, psychoanalyticus van de Belgische School voor Psychoanalyse, is werkzaam bij centra voor geestelijke gezondheidszorg in Antwerpen en Leuven.

Een postume verzoening tussen Freud en Klein

Bespreking van: Robert Caper (2000), *Immaterial Facts. Freud's Discovery of Psychic Reality and Klein's Development of his Work*. Routledge, Londen/New York. ISBN 0-415-22084-x, xiv + 161 pagina's, prijs: £15,99

Iki Halberstadt

De ruzies die tien tot vijftien jaar geleden in Amerika nog hevig woedden over 'Freud of

Klein' zijn voorbij. Waarschijnlijk vooral dankzij het werk van Otto Kernberg.

Daarom kan nu dit kleine, handige en goedkoop uitgegeven leerboekje over Freud en Klein zonder excuus op de markt gebracht worden.

Er staat weinig nieuws in te lezen, maar het geeft een goed overzicht van Freuds ontdekkingen en de manier waarop Melanie Klein zijn werk voortzette. Het uitbouwen van de psychoanalyse geschiedde door haar vooral in de richting van wat is 'psychische realiteit' nu eigenlijk?

Terwijl Freud vaak nog aarzelde om al zijn kaarten op de subjectieve werkelijkheid te zetten, had Klein daar geen moeite mee. Is een vrouw gecasteerd of denkt een angstige man alleen maar dat zij dat is, that is the question.

Klein was een kampioen van de onbewuste fantasie (daarin later bijgestaan door Susan Isaacs: *The nature and function of phantasy*). Zij geloofde altijd al in de overdracht bij kinderen. Paula Heimann en latere kleinianen werkten het begrip tegenoverdracht verder uit en maakten het bruikbaar als instrument van de analyticus.

Tegenwoordig accepteert eigenlijk iedereen in principe deze voortzettingen van Freuds theorie, al valt het in de praktijk nog niet altijd mee om er gebruik van te maken.

Dit boekje over de erfenis van Freud en wat daarna kwam kan ik van harte aanbevelen voor diegenen die een handig overzicht willen lezen. De belangrijkste theoretische en technische punten van de oervader en -moeder van de psychoanalyse, die een slecht huwelijk hadden, worden er alsnog in verenigd.

Dr. H.C. Halberstadt-Freud is vrij gevestigd psycholoog-psychoanalyticus te Amsterdam.